ISSN No-2031-5063 Vol.1,Issue.V/Nov 2011pp.1-4

Research Paper

उस्मानाबाद जिल्ह्यातील कृषी भूमी उपयोजन एक भौगोलिक अभ्यास

डॉ. सचिन ज. देवरे
भूगोल विभाग (पदव्युत्तर अध्ययन व संशोधन)
श्रीमती.ना.दा.ठाकरसी महिला विद्यापीठ,
कर्वेरोड, पूणे.४११०३८

प्रा.मनिषा कळसकर
छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय, कळंब.
भूगोल विभाग ता.कळंब, जि. उस्मानाबाद.

प्रस्तावना

सदर शोधनिबंधामध्ये उस्मानाबाद जिल्ह्यातील सामान्य कृषी भूमी उपयोजनाचा अभ्यास केला आहे . ''भूमीचा वेगवेगळया कारणासाठी होत असलेला वापर हा सामान्य भूमी उपयोजन किंवा उपयोग म्हणून संबोधला जातो'' जिल्ह्यातील कृषी भूमी उपयोजनामध्ये सामान्यतः वनाखालील क्षेत्र, वेगवेगळया पिकाखाली असलेले क्षेत्र , लागवडीखाली नसलेले क्षेत्र, पडीत क्षेत्र , निव्वळ पीकाखालील क्षेत्र. इ. घटकांच्या सहाय्याने कृषी भूमी उपयोजन दर्शविले आहे. उस्मानाबाद हा जिल्हा बालाघाट पठाराने वेढलेला आहे. एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या केवळ ०.५४ टक्के क्षेत्र जंगलाने व्यापले आहे.हे प्रमाण अतीशय अल्प आहे . जिल्ह्यात सर्वात अधिक क्षेत्र हे निव्वळ कसलेले क्षेत्र व पडीत क्षेत्र आहे . तुळजापूर,उस्मानाबाद ,कळंब या तालुक्यात उद्योग-धंदे, व शहरीकरणात वाढझालेली आढळते.

प्रस्तावना :-

कोणत्याही देशात उपलब्ध असलेली जमिन ही वेगवेगळया उपयोगा करीता वापरली जाते. जमिनीचे स्वरूप सर्वत्र सारखे नसते. नैसर्गिक परिस्थीती व मानवी विकास यामूळे जमिनच्या स्वरूपात विविधता आढळते. अतिशय उंच सखल तीव्र उताराची खडकाळ व पातळ मातीचा थर असणारी जमिन जंगलाकरीता उपयूक्त असते. तर नदी खोऱ्यातील सपाट किंवा मंद उताराची जमिन लागवडी योग्य असते. कारण अशा भागातील माती ही सुपिक असते. मानवी आवश्यकते नूसार जमिनीचे विविध उपयोग महत्त्वाचे असतात. अलिकडच्या काळात लोकसंख्ये बरोबर वस्त्या व महानगरांचे क्षेत्र ही वाढत आहे. त्याच बरोबर रस्ते व रेल्वे यांचे प्रमाणही वाढत असल्याने ते बरीच जमिन व्यापतात आशाच प्रकारे शेती विकासा करीता मोठे व मध्यम प्रकल्प निर्माण केल्यामूळे तलाव व कालव्याखाली गेल्याने विकासाचा वेग वाढत आहे. सामान्य कृषी भूमी उपयोजनात सूध्दा दिवसेन दिवस बदल होत आहे.वाढत्या लोकसंख्येनूसार वनाखालील क्षेत्र कमी होत आहे.

महाराष्ट्रातील मराठवाडा विभागातील आठ जिल्ह्यांपैकी उस्मानाबाद हा महाराष्ट्राच्या अग्नेय भागात आहे. हा अनियमित आकारचा जिल्हा बालाघाट पठारी प्रदेशात येतो. जिल्ह्यातील एकूण भूमी उपयोजनात झालेल्या बदलाचा अभ्यास या शोधनिबंधात केला आहे.

उद्दिष्ट्ये-

उस्मानाबाद जिल्ह्यातील कृषी भूमी उपयोजनाची माहिती घेणे.

माहिती स्त्रोत व संशोधन पद्धती-

उस्मानाबाद जिल्ह्यातील कृषी भूमी उपयोग या अभ्यासासाठी प्राथमिक स्वरुपाची माहिती शेतकऱ्याच्या व कृषी अधिकाऱ्यांच्या मुलाखती द्वारे व क्षेत्र अभ्यासाद्वारे घेण्यात आली आहे. दुय्यम स्वरुपाची माहिती उस्मानाबाद जिल्हा गॅझेटीयर व सामाजिक, आर्थिक समालोचन या मधून घेण्यात आली, प्राथमिक व दुय्यम स्वरुपाची भौगोलिक आकडेवारी नकाशे, कोष्टके, आलेख यांच्या सहाय्याने दर्शविली आहे व त्या द्वारे निर्ष्कष मांडले आहेत.

अभ्यासक्षेत्र-

महाराष्ट्रातील मराठवाडा विभागातील ८ जिल्ह्यापैकी उस्मानाबाद हा महाराष्ट्राच्या अग्नेय भागात आहे. उस्मानाबाद हा नैऋत्य कडील जिल्हा असुन उत्तरेस बीड जिल्हा, पुर्वेस लातुर जिल्हा, अग्नेयेस व दक्षिणेस कर्नाटक राज्य आहे. नैऋत्य व पश्चिमेस सोलापुर जिल्हा, वायव्येस अहमदनगर हे जिल्हे आहेत. उस्मानबाद जिल्हाचा अक्षवृत्तीय विस्तार ७६० ३५' उत्तर ते १८० ४०' उत्तर अक्षवृत्तच्या दरम्यान ७५ १६' पुर्व ते ७६० ४०' या दरम्यान आहे.(नकाशा क्र.१) हा आकाराचा जिल्हा बालाघाट पठारी प्रदेशात मोडतो या जिल्ह्यात आठ तालुके असुन तेरणा ही जिल्ह्यातील सर्वात लांब नदी आहे. या नदीस लहान-लहान-नद्या येवून मिळतात. या जिल्ह्याचे पर्जन्यमान ७७०मी.मी. आहे. हा जिल्हा कृषी प्रधान अर्थव्यवस्था असणारा जिल्हा आहे.

निष्कर्ष -

मानवी कृषी भूमी उपयोजनावर प्रामूख्याने नैसर्गीक परिस्थिती व मानवी क्रिया-प्रक्रिया याचा प्रभाव पडत असतो. जमीनीचा उपयोग प्रामुख्याने शेतीसाठी झालेला दिसून येतो. तुलनेने जंगल व्याप्त क्षेत्र अत्यंत अल्प म्हणजेच ०.५४ टक्के आहे. या वेगवेगळया उपयोजनाचे सविस्तर वर्णन व त्याचे अभिक्षेत्रीय स्वरूप अधिक स्पष्ट व्हावे या करीता प्रमुख उपयोजनाचा सविस्तर विचार पूढील घटकांच्या आधारे केला आहे.

१. जंगल क्षेत्र

नैसर्गीक संतुलन कायम ठेवण्यासाठी १/३ जमीन जंगलाखाली असणे ही आदर्श स्थिती होय. मात्र उस्मानाबाद जिल्ह्यात हे प्रमाण अत्यंत अल्प आहे. ४०,६३०० हेक्टर क्षेत्र जंगल व्याप्त आहे. एकूण

भौगोलिक क्षेत्राची तुलना करता जंगल व्याप्त क्षेत्राची टक्केवारी ०.५४ इतकी होती.एकूण राज्याच्या टक्केवारीचा विचार करता हे प्रमाण खूप कमी आहे.पर्जन्यमान,पर्यावरणाचा समतोल आदी बाबत सुधारणा होण्यासाठी जंगलव्याप्त क्षेत्रात वाढहोणे आवश्यक आहे. तुळजापूर, कळंब, भूम या तीन तालुक्यामध्येच जंगलक्षेत्र आढळते. भूम तालुक्यात ०.०२ टक्के घट जंगल क्षेत्रात झालेली आढळते.घट झालेली जमीन वसाहतीसाठी वापरण्यात आली आहे.

२. शेतीला उपलब्ध नसलेले क्षेत्र

या गटात अशा जमिनीचा समावेश होतो जी बिगर शेती वापराखाली आहे किंवा जी जमिन लागवडीलायक नाही व त्या रस्ते, जलाशय याचबरोबर खडकाळ मातीचा थर नसलेली अतिशय ओबड-धोबड अशा जमीनीचा समावेश या प्रकारात करतात. १९९१-९२ या वर्षी जिल्हयात १९८०० हेक्टर एवढे क्षेत्र शेतीला उपलब्ध नव्हते.यांचे प्रमाण भूम तालुक्यात सर्वात जास्त म्हणजे ६.५४ टक्के इतके आहे.तर सर्वात कमी क्षेत्र १.६३ टक्के हे कळंब तालूक्याचे आढळते तर १९९८-९९मध्ये या क्षेत्रात १.८५ टक्याने वाढझालेली आढळते भूम, उस्मानाबाद, कळंब ,तुळजापुर या तालुक्यात क्षेत्र अधिक होते तर उमरगा तालुक्यात ते ०.०८ टक्याने कमी झाले आहे.तर कळंब तालुक्यात मात्र हे प्रमाण स्थिर होते. वाढते शहरीकरण, वाहतुक मार्ग, कारखाने यामुळे तालुक्यात शेतीला उपलब्ध नसलेल्या क्षेत्रात वाढझालेली आहे.

३. पडीत जमिनी व्यतिरीक्त लागवड न केलेली इतर जमिन

या गटामध्ये लागवडी लायक पण वापरात नसलेली कायम गायराने व चरण्याची जमिन तसेच लागवडीच्या जमिनीमध्ये समाविष्ट न केलेल्या जमिनीचा समावेश होतो. १९९१-९२ मध्ये या प्रकारच्या जमिनीचे प्रमाण सर्वात जास्त तुळजापुर तालुक्यात १५.५५ टक्के इतके होते तर सर्वात कमी क्षेत्र परांडा तालुक्यात १.७१ टक्के इतके होते. १९९८-९९ या वर्षी देखील सर्वात जास्त क्षेत्र तुळजापुर तालुक्याचे १५.४९ टक्के इतके होते तर सर्वात कमी क्षेत्र परांडा तालुक्याचे १.७४ टक्के इतके होते. या वर्षी मात्र परांडा, उस्मानाबाद, तुळजापुर या तालुक्यात जमिनीचे प्रमाण वाढले.

४. पडीत जमिन

पडीत जमिनीत चालू पड व इतर पड अशा दोन प्रकारच्या जमिनीचा समावेश होतो. १९९१-९२ या वर्षी जिल्हयात एकुण भौगोलीक क्षेत्रात पडित जमिनीचे क्षेत्र १२.४६ टक्के होते. यावर्षी सर्वात जास्त पडीत जमिनीचे क्षेत्र कळंब तालुक्याचे २९.९१ टक्के होते. तर सर्वात कमी पडीत क्षेत्र परांडा तालुक्याचे २.६५ टक्के होते. १९९८-९९ या वर्षी मात्र या क्षेत्रात ०.६३ टक्कयांनी घट झालेली आढळते याही वर्षी पडीत जमिनीचे सर्वात जास्त क्षेत्र कळंब तालुक्याचे २०.२७ टक्के तर कमी क्षेत्र परांडा तालुक्याचे ७.३७ टक्के होते. १९९१-९२ च्या तुलनेत १९९८-९९ या वर्षात कळंब,उमरगा तालुक्यात हे क्षेत्र घटलेले होते.तर उस्मानाबाद, तुळजापुर,परांडा,भूम या तालुक्यात मात्र उद्योग-धंदयाचा विकास झाला आहे. त्यामुळे बरीच जमिन ही उद्योग व वसाहत , रस्ते यासाठी उपयोगात आणली जाते.

५. निव्वळ कसलेले क्षेत्र :-

''लागवडी लायक क्षेत्रापैकी पीक घेण्याकरीता तयार करण्यात आलेले क्षेत्र म्हणजे निव्वळ कसलेले क्षेत्र होय.''लागवडीसाठी जमिनीचा उपयोग हा मानवी दृष्ट्या सर्वात महत्वाचा उपयोग आहे. १९९१-९२ या वर्षी जिल्हयातील ७६.४३ टक्के निव्वळ कसलेले क्षेत्र होते. हेच प्रमाण परांडा तालुक्यात ९२.४१ तर कळंब तालुक्यात ६०.१५ टक्के इतके होते. याचाच अर्थ प्रादेशीक भिन्नता बरीच मोठी होती.१९९८-९९ या वर्षात ०.४१ टक्के इतकी वाढया क्षेत्रात झालेली आढळते. कळंब तालुक्यात भौगोलीक क्षेत्रात याचे प्रमाण ६४.०९, भुम ६५.१५ टक्के, तुळजापुर ७१.१८ टक्के इतके होते. एकंदरीत निव्वळ लागवडीखालील क्षेत्रात वाढझाल्याने अन्नधान्य उत्पादनात वाढझाली. सिंचन सोयी, नवनविन बियाने, शेतीला लागणारे सुधारीत अवजारे, शेतीकडे व्यवसाय म्हणुन पाहण्याचा दृष्टिकोण, नवनविन खते या कारणांमुळे जिल्ह्यात लागवड क्षेत्रात वाढहोत आहे. (जिल्ह्यातील कृषी भूमी उपयोजनाचे वितरण नकाशा क्र. २ व ३ मध्ये दर्शविले आहे.)

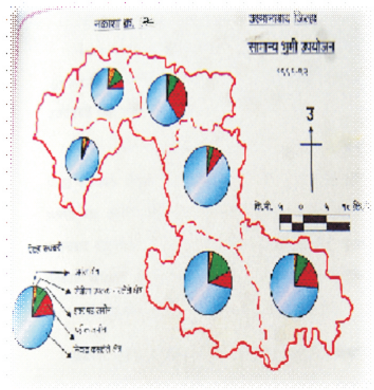

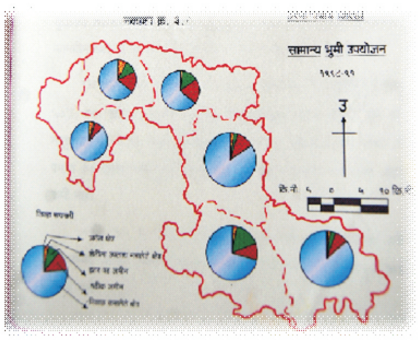

समारोप-

उस्मानाबाद जिल्ह्यातील जमिनीचा उपयोग प्रामुख्याने दोन कारणांसाठी अधिक प्रमाणात केला जातो. निव्वळ कसलेले क्षेत्र व पडीत जमिन क्षेत्र तुलनेने जिल्ह्यात सर्वात अल्प क्षेत्र जंगल व्याप्त क्षेत्र आहे. तुळजापुर, कळंब, भुम या तालुक्यामध्ये हे क्षेत्र आढळते. जंगला खालील बरेच क्षेत्र हे लागवडी खाली आणले जात आहे. कळंब, तुळजापुर हे तालुके व्यापारी दृष्टिकोनातून विकसीत होत आहेत. तुळजापुर तालुका सांस्कृतीक पर्यटन स्थळ म्हणुन विकसीत होत आहे. त्यामुळे अशा भागातील जंगल व्याप्त क्षेत्र व पडीत जमिन तसेच लागवडी लायक असणारी जमिने विकास कामासाठी उपयोगात आणली जात आहे. १९९८-९९ मध्ये भुम तालुक्याचे जंगल क्षेत्र ०.०२ ने घटले होते. व त्याचा उपयोग वसाहत, वाहतुक रस्त्यांसाठी जास्त प्रमाणात आढळतो. करण्यात आला. १९९८-९९ मध्ये भुम, उस्मानाबाद, कळंब या तालुक्यामध्ये शेतीला उपलब्ध नसलेल्या क्षेत्रात वाढझालेली आढळते. परिणामी याच काळात शहरीकरणात व वाहतुक मार्गात वाढझालेली आढळते. १९९१-९२ च्या तुलनेत १९९८-९९ मध्ये मात्र पडीत जमिनी व्यतिरीक्त लागवड नकेलेल्या इतर जमीनीत ०.१२ टक्याने घट झालेली आढळते याचा अर्थ असा की, या गटातील बरीच जमिन ही लागवडी साठी उपयोगात आणली जात आहे. भुम, उस्मानाबाद, तुळजापुर या तालुक्यामध्ये उद्योग-धद्यांचा विकास झाल्याने तेथिल पडीत जमिन क्षेत्रात ०.६३ टक्के घट झालेली आढळते जिल्ह्यात निव्वळ कसलेल्या क्षेत्राचे प्रमाण सर्वाधिक ७६.४३ टक्के इतके आहे. जिल्ह्याच्या पुर्व भागातील उस्मानाबाद व तुळजापुर या

तालुक्यात हे क्षेत्र ५० टक्क्यांपेक्षा अधिक होते.

संदर्भसुची

१. र्त्हि. (१९४९)ः' एूल्गो गर्हैम्हि र्त्ह् ले गह न्हूपिर्हं प्द्र्गे',ंदप्े तन्नहु ेूदहा घ्हूेग्लू, म्जूदैह.
२. अनिगुंटे व्यंकट सु. (१९९९)ः 'मांजरा प्रकल्पाचा शेती विकासा वरील प्रभाव', एम. फिल.प्रबंधिका, अमरावती विदयापीठ.
३. भगत विजय (२००३)ः'महाराष्ट्रातील उस उत्पादनाचा एक भौगोलिक अभ्यास' ,महाराष्ट्र भूगोल शास्त्र संशोधन पत्रिका, खंडंन्न्घ्.
४. उें.श.श (१९८४)ःुगम्लूर्ल्त र्त्ह् लेर्ह् म्दिज्जहु ज्रूीह गर्हैस, उर्दुिज्प्मिेन्ौ दघ्ह्र्गे, ख्दर्त्लू, न्न्दत.४४.
५. ढाके एस. व्ही. व इतर (२००८)ः 'कृषी भूगोल', प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव.
६. घारपुरे विठ्ठल (२०००)ः'कृषी भूगोल', पिंपळापुरे पब्लिशर्स, नागपूर.
७. घोलप, शिंदे (१९८७)ः 'महाराष्ट्रातील शेती उत्पादकता','महाराष्ट्र भूगोल शास्त्र संशोधन पत्रिका, वर्ष पहिले, अंक पहिला.